

«FƏLSƏFƏ VƏ POEZİYA» İŞİĞİNDƏ

Xəzər Universitəsi nəzdində «Elm və sənət məclisi»
fəaliyyətə başladı

2006-cı il oktyabrın 10-da Xəzər Universitəsi nəzdində fəaliyyətə başlayan «Elm və sənət məclisi»nin ilk məşğələsi keçirildi. «Fəlsəfə və poeziya» mövzusunda həsr olunmuş məşğələdə müxtəlif elmi qurumlardan dəvət olunmuş mütəxəssis alimlər və yaradıcı ziyalılar iştirak edirdilər. Məclisi Xəzər Universitetinin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açaraq qonaqları salamladı.

**«Elm və sənət məclisi»
müntəzəm keçiriləcək**

Professor

Hamlet İsxanlı:

- Bura gələnlər elmlə, sənətlə məşğul olan, bu sahələrdə xeyli işlər görmüş və həmçinin yeni öyrənməyə başlayan, mən tələbələri nəzərdə tuturam, insanlardır. Yəqin bizim dəvətnaməmizə və ya elanlarımıza baxanda bir şey - «Elm və sənət məclisi»nə diqqət yetirmisiniz. Bu nə deməkdir?

Bu məclisi yaratmaqda məqsədiniz nədir? Doğrudur, indiyədək də bizdə - Xəzər

Universitetində, eləcə də müxtəlif ali məktəblərdə poeziya, incəsənət, musiqi və digər sahələrə aid məclislər, seminarlar və konfranslar keçirilib. Amma bunlar, müəyyən mənada, daimi və ardıcıl olmayıb, hərdənbir keçirilib. Bizim istəyimiz isə elm və sənətlə bağlı daim işləyən, fəaliyyət göstərən bir seminar və yaxud məclis yaratmaqdır. Buna elm və sənət seminarları demək olardı, amma biz «Elm və sənət məclisi» deyilişinə üstünlük verdik.

Bu gün burada olanların bəzilərinin Moskva Dövlət Universiteti haqqında geniş məlumatı var, bu və ya digər şəkildə bu universitetlə bağlılığı olub. Bəziləriniz orada oxumuş, bəziləriniz isə çalışmışsınız. Mən bu sırada olduğumdan məmnunam. Bu universitetin əsas ruhu, fəaliyyət növü onun elmi seminarları idi. Yəni orada heç kim «adıcılıq dərslərə getməklə elmə və ya sənətə yiyələnməyə» demirdi. Elmi müzakirələr bu seminarlarda aparılır, mühüm hadisələr orada cərəyan eləyirdi. Bu, nədən ibarətdir? Bir və ya bir neçə tanınmış, məşhur alimin rəhbərliyi altında elm adamları daim yığılıb elmin son yeniliklərini, problemləri müzakirə edirdilər. Forma

etibarilə bir və ya bir neçə nəfərin məruzəsi müzakirə olunurdu. Beləliklə də, dünyada nələr baş verdiyindən, elmin nailiyyətlərindən seminar iştirakçıları sürətlə xəbər tuturdu ki, bu da onların ön cəbhədə tədqiqat aparmasına, bütövlükdə elmi fəaliyyətlərinə təsir edirdi.

Əlbəttə, belə məclislər elmin ayrı-ayrı sahələri üzrə ola bilər. Amma bizim məqsədimiz belə oldu: alimlər və sənət adamları, müxtəlif peşə sahibləri bir araya gələrək elmin və sənətin müxtəlif sahələrinə dair söhbətlər edək, müzakirələr aparacaq. Bu, sadə olmasa da, çox gözəldir. Hər birimiz, belə deyək ki, bir sahədə qapanıb qalmayaq. Yəni ədəbiyyatçı ancaq ədəbiyyatla, musiqiçi ancaq musiqi ilə məhdudlaşmasın. Hər birimiz müxtəlif qonşu sahələrdən zövq almaq istəyirik, müəyyən dərəcədə ona vaxt sərf edirik, öyrənirik. Mütəxəssislərdən eşitmək istəyirik ki, bu sahələrdə hansı yeniliklər var, dünyada nələr olur. Ona görə də biz sahələrə məhdudiyət qoymadan elm və sənət adamlarını burada görmək istəyirik. Ola bilər ki, məsələn, burada bir astronom maraqlı bir məruzə etsin. Bu yaxınlarda Uranı planetlər sırasından çıxarılanda hətta

astronomların bəziləri bununla razılaşmadılar. Nə üçün? Əlbəttə, bu və buna bənzər məsələlər hamıya maraqlıdır. Demək istəyirəm ki, daha doğrusu, ümid edirəm ki, biz burada daimi olaraq həm elmin, həm də sənətin müxtəlif sahələrinə aid maraqlı məruzələr dinləyəcəyik. Bu daimilik nə deməkdir? Məclisimizin toplantıları hər həftədə ola bilər, iki həftədə bir də, ayda bir dəfə də. Düzü, bu barədə qəti qərara gəlməmişik. Çünki bu həm də məruzəçilərdən və iştirakçılardan asılıdır. Yəni məruzəçilər nə dərəcədə maraqlı məruzələr təqdim edəcək, iştirakçılar nə dərəcədə fəal olacaqlar?!

Onu da deyim ki, bu gün bura həddən çox adam dəvət etməyi lazım bilmədik. İlk növbədə çox yaxşı tanıdığımız, Xəzər Universiteti ilə əlaqəsi olan, bura həmişə gedib-gələn elm və sənət adamlarının bir qismini çağırmışıq. Gələcəkdə bu məclisdə qoyulan mövzulara uyğun olaraq bura elmin və sənətin müxtəlif sahələrində çalışan görkəmli adamlar dəvət olunacaq (həm məruzə etmək, həm də müzakirələrdə iştirak etmək üçün).

Sonu olmayan, başlanğıcı da bilinməyən mövzu

Bu gün müzakirəyə çıxardığımız mövzunun «Fəlsəfə və poeziya» olması da çox təbiidir, bu, dünyada kifayət qədər populyar mövzudur. Bizim də bu sahədə kifayət qədər təcrübəmiz, mütəxəssislərimiz, müəllimlərimiz, həvəskarlarımız var.

Adından da göründüyü kimi, mövzumuz iki sözlə, anlayışla bağlıdır: fəlsəfə və poeziya. Bunlardan hər biri ayrılıqda müxtəlif elm və sənət sahələri ilə, insan fəaliyyəti ilə yanaşı öyrənilib, müxtəlif paralellər aparılıb. Məsələn, «Fəlsəfə və dil», «Fəlsəfə və din», «Fəlsəfə və poeziya», «Fəlsəfə və tarix». Bunlar elmi cəhətdən çox populyar və geniş öyrənilmiş mövzulardır.

Eləcə də bunu poeziyaya aid etmək olar: «poeziya və tarix», «poeziya və fəlsəfə», «poeziya və musiqi», «poeziya və təsviri incəsənət» və s. Burada ən populyar olanlar «poeziya və musiqi» ilə «poeziya və fəlsəfədir». Biz «Fəlsəfə və poeziya» mövzusunun müzakirə etmək istədik. Bu, min illər tarixi olan və bu gün də davam edən, sonu olmayan, başlanğıcı da bilinməyən çox geniş bir mövzudur. Bu mövzuya müntəzəm olaraq konfranslar həsr olunub, məqalələr və kitablar yazılıb.

Bu gün biz bəzi fikirləri tezis şəklində ortaya atmaqla müzakirəni başlamağa çalışacağıq.

Poeziya və fəlsəfə: qarşıdurmadan dostluğa doğru

Mən üç tezis üzərində dayanacağam. Bunlardan birini «Poeziya və fəlsəfə: qarşıdurmadan dostluğa doğru» adlandırmaq olar. Təbii ki, mən fəlsəfənin tarixinə çox gedə bilmərəm. Amma məlumdur ki, poeziyaya münasibətdə qədim Yunanıstanda böyük filosoflar

Platonla Aristotel arasında qarşıdurma var idi.

Platon poeziyanı ideyalar aləminə yaxın qoymaq istəmişdi. Poeziyanı müəyyən mənada fəlsəfənin rəqibi hesab edir və deyirdi ki, poeziya təhlükəlidir, cazibəlidir. Poeziyada cazibə var və onda cazibə olduğu üçün təhsildə və təlimdə təhlükəlidir. Doğrudur, o, bir istisna da edərək lirik poeziyanı qəbul edirdi. Çünki burada musiqi var idi, lira ilə oxunurdu. Faktiki olaraq mahnı idi, musiqinin ziddinə getmək olmurdu. Amma, bununla bərabər, Platonun öz yazıları onun poeziyaya çox yaxın olduğunu göstərir, yaradıcılıq metodu poetik idi.

Aristotel isə fərqli mövqə tuturdu: poeziya nəinki sənətdir, həm də insan təbiətini açan fəlsəfədir. Aristotelin məşhur bir müqayisəsi var. Tarixlə poeziyanı müqayisə edir, özü də poeziyanın xeyrinə: tarix keçmiş öyrənir, olanı yazır, poeziya isə nələr ola bilər onu öyrənir. Digər tərəfdən, tarix ayrı-ayrı konkret hadisələri öyrənir, poeziya isə universallığa can atır. Poeziya tarixdən daha geniş və daha fəlsəfidir.

Poeziya fəlsəfədən daha qədimdir. Poeziya müəyyən mənada magiya ilə bir yerdə olub. Fəlsəfə isə sonralar yaranıb. Və əlbəttə, həm poeziya, həm də fəlsəfə bu günə qədər dəyişə-dəyişə gəlib.

Mən elə hesab edirəm ki, bu dəyişmələr onları bir-birinə yaxınlaşdırıb. Nədir bu dəyişmələr, nədir bu ziddiyyətin kökündə duran əsas şey? Bunun kökündə duran odur ki, qədimdə fəlsəfə dəyəndə elmlər küllisi başa düşülürdü.

Ümumiyyətlə, fəlsəfə elmləri əhatə edirdi: o, rasiional düşüncəyə əsaslanır. Poeziya isə xəyallar aləmidir, romantikadır, orada məntiq o qədər də rol oynamır. Puşkin «gözləmədiyim halda Tatyana ərə getdi» demişdi. Amma bu poeziya ilə qarşıdurma həm də ondan irəli gəlirdi ki, fəlsəfənin böyük hissəsi məntiq və təbiətlə bağlıdır. Fəlsəfənin inkişafı ona gətirib çıxardı ki, təbiət fəlsəfəsi - natural fəlsəfə əslində parçalanmağa başladı. Çünki onun ayrı-ayrı sahələri riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və s. çox böyük inkişafa nail oldu. Filosoflara bu sahədə böyük iş qalmadı. Onun əvəzinə təbiətə dəqiq elmlər səviyyəsində baxış meydana gəldi. Digər tərəfdən, məntiq də riyaziləşdi, yəni faktiki olaraq bu sahə riyaziyyata və digər bir sıra fəlsəfi məsələlər isə ədəbiyyata getdi. Fəlsəfi düşüncələr Göthenin, Balzakın, Dostoyevskinin əsərlərində öz əksini tapdı, mücərrəd fəlsəfəyə nisbətən daha cazibəli oldu. Fəlsəfənin daha başqa sahələri önə çıxdı: mənəviyyat, ekristensializm, əxlaq fəlsəfəsi, estetika. Estetika ilə, əxlaqla, mənəviyyatla çulğuşan fəlsəfə, təbii ki, poeziya

ilə yaxınlaşdı. Yəni fəlsəfə təbiətşünaslıqdan mənəviyyata, poeziyaya doğru hərəkət etdi, yol keçdi. Mənəviyyat fəlsəfəsi estetik ideyalarla doludur. Digər tərəfdən, poeziya özü də magiyadan azad olundu, poeziya estetik və ruhu oxşayan mənəvi bir qidaya, ruh fəlsəfəsinə çevrildi. Şairin fəlsəfəsi çox zaman sistemli deyil, qaranlıqda parlayan işıqlar kimidir, parlaq tapıntılardan gözəlliklərdən ibarətdir, hiss-həyəcanla deyilmiş gözəl fikirlərdir. Söz şairin əlində elastikdir, fəlsəfi fikrə uyğun sıxılır, canlanır, qanadlanır. Beləliklə, fəlsəfə müəyyən vaxtdan sonra poeziya ilə yaxınlığa keçdi və bu, həm də fəlsəfənin məzmununun dəyişməsinə gətirdi. Bu, mənim birinci tezisim idi.

Poetik forma və məzmun

Mənim ikinci tezisim isə «Poetik forma və məzmun»a aiddir. Bu gün biz deyirik: «poeziya və fəlsəfə», yaxud «poeziya və musiqi». Bu cür paralellər ona görə populyardır ki, poeziya bir tərəfdən məzmun, fikir və düşüncədən ibarətdir.

Digər tərəfdən isə poetik düşüncənin poetik forması var, o formalar ritmik formalardır. Yəni şeirin qafiyəsi, ahəngi, ölçüləri, musiqisi var. Şeirdə dil və musiqi birləşir, forma ilə məzmun vəhdətdədir. Məzmunun fəlsəfi yükü nə qədər ağır olsa, poeziya məzmunca bir o qədər zəngin olur. Forma cəhətdən isə bu, dillə, musiqili dillə ifadə edilməlidir. Poeziya dil fenomenidir. Nəticə etibarlı ilə poeziya bütün sənətlərdən ən millisidir. Poeziya dilin musiqisidir, hissələri görülən, eşidilən edir. Musiqi də belədir. Nəsr əsərlərini, digər əsərləri başqa dilə çevirmək olur. Amma poetik əsərlər dilin özəlliyi, dilin gücü ilə bağlıdır. Odur ki, onu başqa dilə çevirəndə xeyli fərqlilik meydana gəlir. Müdriklərdən biri deyib ki, «Dahiyanə tərcümə, tərcüməçinin dahiliyidir». Yəni yaxşı tərcümə tərcüməçinin böyüklüyüdür. Əslində isə tərcümə orijinal ola bilmir. Bu başqa bir mövzudur.

Burada böyük alman şairi Goethenin fikrini gətirmək istəyirəm: «Şeirin gücünü ölçmək üçün yaxşı olar ki, şeiri nəsrə çevirənsən, tərcümə edənsən». Bu halda şeirin fikir yükü görünəcək. Məlum olacaq ki, şeirdə bir fikir varmı, yoxsa o, ancaq formadanmı ibarətdir. Başqa bir sahədən, sənətimə uyğun olduğu üçün riyazi bənzətmədən istifadə etmək istəyirəm. Riyaziyyatda iki qədim sahə var: həndəsə və cəbr. Həndəsə formalardır. Cəbr isə məchulları tapan, tənlikləri həll edən sahədir. Həndəsə yunanlardan gəlib, cəbr isə İslam mədəniyyətindən. Şeirin məzmunu onun cəbridir. Yəni qəndə məchullar var, tənliklər var, onu həll edirsən, onun mənasını açırsan, sirrlərini göstərirən.

Şeirinin forması isə onun həndəsəsidir. Bu forma daha tez görünür. Nə qədər gözəl formada olsa, o qədər cəlbedici olur. Ümumiyyətlə, metaforalarla, bədii formalarla, poetik ifadə vasitələri ilə fikri o qədər qabarıq və dərin vermək olur ki, onun isbatına ehtiyac qalmır. Fəlsəfədə fikir deyilir və əsaslandırılır, isbat və izah olunur. Poeziyanın gücü isə ondadır ki, o şəkildə deyilir ki, isbatsız qəbul edilir. Ona görə də böyük şairlər şeirlərinin fəlsəfəsi barədə yazmayıblar. Onlar hesab edirlər ki, şeirlərin özü fəlsəfədir, əlavə izahata ehtiyac yoxdur. Nə lazımdırsa orada ifadə olunub

Şairin subyektiv "məni" və onun poeziyası

Mənim son tezisim belədir: «Şairin subyektiv məni onun poeziyasını müəyyən edir». Burada «subyektiv məni» dedikdə şairin şəxsiyyəti, xarakteri, elmi və dünyagörüşü, bunların onun poeziyasına nə dərəcədə təsir etdiyi başa düşülür. Ümumiyyətlə, poeziyada bənzərsizlik fikrin dərinliyindən, orijinallığından, ifadə gözəlliyindən doğur. Kiminsə poeziyası başqasına bənzəyirsə, kölgədə qalır, o, zövqlü oxucunu cəlb edə bilməz. Şübhəsiz, yeni söz, dərin məzmun, yəni fəlsəfi yük, bir də ifadə gözəlliyi ilə dolu şeir əvvəlkilərə bənzəməz. Hətta ifadə gözəlliyini müəyyən mənada tapmasanız, amma məzmun, fikirdə yeni söz olmasa, təkrarçılıq mütləq olacaq. İstəyirəm bir misal gətirim: Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında Qurbani, Xəstə

Qasım və Abbas Tufarqanlı çox böyük şairlərdir. Onların hər sətirini oxuduqca ləzzət alırsan və görürsən ki, zamanın ruhunu, insan qəlbinin gözəlliklərinin bütün tərəflərini göstərə biliblər. Ondan sonrakı aşıklara baxın. Böyük hissəsini ləzzətlə oxuya bilmirik. Nəyə görə? Çünki onlar təkrar ediblər. Yüz şeir oxuyursan, çoxu da bir-birinə bənzəyir. Aşığı Ələsgər isə yeni fikirlərlə, gözəl, yığcam, fantastik formalarla, səmimiyyətlə gələrək yeni nəfəs gətirdi. Aşığı Ələsgərdə yerində olmayan söz tapa bilmirsən. Yəni, sözlər ölçülüb-biçilib. Yaxşı şairin əlində sözlər mum kimi əriyir, kifayət qədər elastikləşir, istənilən formaya salınaraq gözəl bir şəkildə oxucuya çatdırılır.

Aşığı Ələsgərdən sonrakı aşığı ədəbiyyatında minlərlə aşığı olub, amma heç biri o səviyyəyə qalxmayıb. Məni fikrimi yenə Goethedən misalla yekunlaşdırmaq istəyirəm. Bilirsiniz ki, Goethe çox universal şəxs olub. Onun məşğul olmadığı sahə, demək olar ki, olmayıb. 37 yaşına qədər çox gözəl rəssam idi. Həm rəsm çəkir, həm də ədəbiyyatdan əsərlər yazırdı. Sonra isə daha çox musiqi ilə məşğul oldu. Böyük bəstəkarlarla söhbətlər edirdi. O dövrün bütün filosoflarını oxumuşdu. Deyirdi ki, Spinozadan oxumadığım əsər yoxdur. Hegeldən xoşu gəlmirdi. Hərçənd ki, Hegel ona pərəstiş edirdi. Haqqında gözəl sözlər yazmışdı. Goethe Şərqi ədəbiyyatını, ərəb, fars, türk poeziyasını öyrənmişdi. Əlbəttə, tərcümədə öyrənib. Ərəb yazısını öyrənib. Kimyanı, fizikanı, tibbi öyrənib. Hüquqdan dissertasiya müdafiə edib. Elmi əsərləri 14 cildidir. Məhz onun elmi dünyagörüşü və onda olan

zənginlik poeziyasında da əksini tapıb. Misal üçün, o, yazır: «Təbiət elmləri ilə məşğul olmağım məni yerə endirir, yerdən üzülməyə qoymur. Təbiətşünaslıq məni yerə bağlayır. Əks halda, xəyal məni götürüb apara bilər». Eyni zamanda deyir: «Mən təbiətşünas kimi təbiətin gözü ilə özümə baxa bilərəm». Fəlsəfi güc şairə öz qüvvəsini dərk etməyə, onu geniş tətbiq etməyə imkan verir. Mütəfəkkir şairin yaradıcı həyatı uzunömürlü olur, gec sönür, bəzən ölənmə kimi sönür, Goethe "Qərb-Şərqi divanı"ni 65-70 yaşında yazdı, "Faust" üzərində təxminən yarım əsr işlədi və ölənməyə yaxın 83 yaşında bitirdi. O deyirdi: "Sən necə sənə, Allahın da elədir. Bu cəhətdən o, çox vaxt yaxşı deyil".

Şərqi fəlsəfəni, poeziyanı parçalayırdılar

Professor Camal Mustafayev (*Xəzər Universiteti Tərcümə Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru, Əməkdar elm xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru*):

- Belə məclisdə adətən fikir mübadiləsi, qarşılıqlı zənginləşmə olur.

Qarşılıqlı zənginləşmə bu məclisin mahiyyətini ifadə edir. Yunanlarda bir qayda var idi: belə məclislərdə, söz məclislərində filosoflar adətən bir-birlərini dinləyirdi. Bir-biri ilə mübahisəyə girişərək axırda həqiqəti əldə edirdilər. Biz bu gün poeziya və fəlsəfə qibləgahında bir nəticəyə gəlmək, müəyyən bir həqiqəti ortaya qoymaq istəyirik. Mən arzulayırdım ki, bizim bu məclisdə universitemizin əməkdaşları və məzunlarından başqa qonaqlarımız, xüsusən yaradıcı adamlar da olsun. Mən onların buradakı nümayəndələrini alqışlayıram.

Hamlet müəllimin dediyi kimi, mövzu çoxşaxəli və çoxcəhətlidir. Məsələn, Platonun, Aristotelin, Hegelin poeziyaya münasibətlərini götürək. Bunlar bir tərəfdən doğrudan da örnəklərdir, digər tərəfdən də onların baxışları bizim üçün ehkam deyil. Biz özümüz yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edərək, hər hansı bir nəzəri təlim irəli sürəcəyik. Eyni zamanda baxışımızı istər Şərqi, istər Qərbi poeziyası üzərində gerçəkləşdirə bilərik.

Poeziya anlam etibarı ilə bizim deyil. Fəlsəfə də anlam etibarı ilə bizim deyil. Maraqlananlar bilir ki, bizim eranın III əsrində yunan fəlsəfə tarixçisi yazırdı: bu barbarlar, yəni şərqilər, deyir ki, fəlsəfəni biz yaratdıq. Halbuki fəlsəfə sözünün özü onlara yabançıdır.

Söhbət nədən gedirdi? Əlbəttə, hər xalqın özünün öz anlayışları və bu anlayışlar istiqamətində də baxışları var. «Fəlsəfə» sözünü

orta əsrlərdə Aristoteli tərcümə edərəkən götürmüşük. «Poeziya» sözünü isə çox-çox sonralar götürmüşük. «Fəlsəfə» hərfi mənada «müdrikliyə sevgi» deməkdir. «Poeziya isə yaratmaqdır». Yəni bu mövzumuzun özü də Avropa «papaqlıdır».

Mövzumuzun nəzəriyyəsinə işləyəndə istər-istəməz filosoflara, Avropa üslubuna qayıdırıq. Niyə, nə üçün? Şərqi aləmində fəlsəfəni, poeziyanı parçalamırdılar, bütöv bir dünyagörüşü var idi. Bu dünyagörüşünün fəvqündə duran adamlara rişxənd edirdilər. Rişxənd özü də fəlsəfədir. Orta əsrlərdə bizim dilimizdə «həkim» dedikdə «filosof» başa düşürdülər. Amma biz indi təbibə «həkim» deyirik. Dilimizin özünün ənənəsində, tarixində vətəndaşlığı «həkim» sözü qazanıb, biz onu tibb elmlərinə aid edirik. Amma filosofa elə «filosof» deyirik.

Bunlar zahiri məsələlərdir. Amma fəlsəfə tarixən yenidir. Poeziya daha qocadır. Poeziya zaman etibarı ilə ilk idrak növü olub. Mənəvi fəaliyyətin tərkib hissələrini daxilən özündə birləşdirib. Fəlsəfi dünyagörüşü xüsusən mifologiya ilə qarışdırıb, poeziyadan meydana gəlib. Hegelin bir yaxşı sözü var: «Xalqlar öz mifologiyalarını yaradan dövrdə poeziya ilə yaşayırdılar». Bunun üçün dərin həyəcanları fikir formasında deyil, mücərrəd formalı fikirləri, ümumi təsəvvürləri konkret surətlərdən ayırmadan fantaziyanın surətlərində dərk edirsən. Bu, mifologiyanın fəlsəfə ilə qarışığı idi, eyni zamanda ana zəmin kimi

poeziyanın üzərində meydana gəlirdi. Nəticə çıxaracağıq ki, örfü-adəti gətirməklə cənnət yarana bilməz. Ona görə insanlar adət ola-ola fikirləşə bilmədiklərinə görə içlərində etiraz başladı. Və Allah elçisini göndərdi ki, get onlara iki şey bağışla: bir həya, bir də həqiqət. Çünki bunlar həmişə lazım olan şeylərdir. Elçi Allaha deyir ki, bir həkim var, bir neçə adama baxa bilir, başqa sahənin mütəxəssisi də onun kimi. Allah deyir: «Xeyr, həya, həqiqət cəmiyyətdə hamıda olmalıdır. Əgər cəmiyyətdə bir olmaq, birlik yaratmaq niyyəti varsa, onda həqiqəti və həyanı hamıya bərabər bölmək lazımdır.

Esxilin Prometeyinin Qafqaz dağlarında çarxıya çəkilməsini xatırlayın. Bu mövzu doğrudan da əbədi mövzudur. Nə qədər bəşər var, nə qədər hakim-məhkum anlamları var, nə qədər həyatda iblislər var, Esxilin yaratdığı Prometey əbədi olacaq. Ona görə də eramızdan beş əsr əvvəl yaranan bu əsər indiyədək nə qədər tənqidlərin, müzakirələrin obyektinə olub.

Nə deyirdi Hüseyin Cavid:

İblis nədir?

Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan

insan nədir?

İblis!..

Bax, bu ətrafda söhbət gedib o zamandan ta indiyə kimi. Çünki iblis məsələsi, hakimiyyət məsələsi, zorakılıq məsələsi əbədi məsələdir. Zorakılıq və zəka, Hakimiyyət və zəka - bu mövzu həmişə olub. Bu mövzunu bizim böyük şairimiz Səməd Vurğun «Vaqif»də çox gözəl təcəssüm etdirmişdir:

Düşüb-düşməyəli
bu saraylara,
Hələ rast gəlmədim
vəfalı yara!
Mənliyim içimdən
çəkilir dara,
Tərulanlar oylağı
yadıma düşdü.

Yaxud:

Mənliyim içimdən
çəkilir dara,
Qəlbim sığışmayı
dar saraylara.
Burda gözlərimə
min qan görünür,
Bu divarlar mənə
zindan görünür.
Nə göylərdən mənə
bir təsəlli var,
Nə yerlər ruhumu
Zövq ilə oxşar...

Vaxtilə Exsilin qoyduğu problem «Vaqif»də öz təcəssümünü tapır. Yəni bunlar əbədi problemlərdir. Söhbət ideyadan, fikirdən və onun ifadə formasından gedir. Əgər əsərdə fikir doğrudan da əbədidirsə, o, əsəri hər zaman yenidən dirçəldəcək. Niyə? Çünki yaradıcı əsərə tökcə özünün hisslərini deyil, tökcə cismani varlığını deyil, ruhunu qoyur.

Hamlet müəllim Platon haqqında danışdı. Platonun «Dövlət» əsərində poeziya haqqında tənqidi fikir var. Orada məsələ nə idi? Platon deyir ki, Homerin «İliada» və «Odiseya» əsərlərindən ağlayan, sızlayan yerləri seçirlər. Bizə, vətəndaşlıq tərbiyəsi üçün ağlamaq, sızlamaq lazım deyil. Buna etiraz edir ki, insanları ağladan, insanları titrədən poeziya lazım deyil. İnsanlarda daxili özünəinam aşılaman poeziya

lazımdır. Bu mənada poeziyaya tənqidi yanaşırdı. Hətta özü fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olana qədər poeziya ilə məşğul olub. Poeziyada dramatik əsərlər yazıb. Onun dialoqları başdan-ayağa poeziyadır.

Bizim poeziyamızdan söhbət aparmaq üçün, ağız deyim ki, əlimizdə elə bir əsər yoxdur ki, biz onu fəlsəfə aspektində təhlil edək. Təəssüf ki, son illərdə belə əsərlər yaranmır. Niyə yaranmır? Qayıdaq Platona. Çünki birləşmə yoxdur. Birlik olan yerdə fikir qaynayar, hisslər qaynayar. Birlik olan yerdə doğrudan da yaxşı əsərlər meydana çıxar. Parçalanma olan yerdə fikir, şüur parçalanar, hisslər parçalanar, onda cılız əsərlər meydana gələr.

Həqiqi poeziyaya qayıtmaq lazımdır

Dosent Tofiq Abasquliyev
(*Xəzər Universitəsi Lüğət və
Ensiklopediya Mərkəzinin
direktoru, Əməkdar müəllim*):

- Camal müəllimin də qeyd etdiyi kimi, indi yaxşı əsərlər yaranmır.

Əvvəllər şairlər bir şeirini dərc etdirmək üçün neçə mərhələdən keçirdi. Ona görə də şair ciddi məsuliyyət daşıyırdı. İndi gözəl şeirlər çox az-az yaranır.

Mən bizim mövzunun məgzinə qayıtmaq istəyirəm. Nədir bizi bu məclisi yaratmağa sövq edən səbəb? Görünür poeziyaya yaranan «aclıq». Yaxşı şairlərimiz var. Hamlet müəllimin bir şeiri var, heç vaxt mənim beynimdən çıxmır: «Yaşamağa nə var ki...» Burada nə qədər dərin fəlsəfi fikir var. Bu şeir başdan-ayağa düşüncədir.

Nəhayət, poeziyada, sənətdə bir saf-çürük etmək lazımdır. Bizim gənclərimiz gərək yaxşı yazmaq üçün yaxşı mənbədən qidalansınlar. Ona görə də, Hamlet - müəllim şairimiz, rektorumuz, alimimiz nəhayət bizim istədiyimiz bir məclisi təşkil etdi.

Cəmiyyəti həqiqi poeziyaya qaytarmaq lazımdır.

Poeziyaya müqəddəs aləm kimi baxıblar

Professor Camal Mustafayev:

Demək, poeziyaya o qədər müqəddəs aləm kimi baxıblar ki, çoxlarını edam ediblər. Sokrat edam edilməzdən əvvəl Ezopun bir şeirini həcv edib. Özünə deyirdilər ki, minilliyin faciələrini yazan Sokratdır. Deyirdilər ki, komediya yazan Aristotel olub. Ölümündən az əvvəl Ezopun bir təmsilini misal gətirib deyir ki, Ezop hər bir şəhərdə çıxış edə bilər.

Deyir ki, o, kütlənin hökmündən yüksəkdə durur. Axı, bu kütlə onu məhv elədi, demokratiya məhv elədi. Bunun nəticəsidir ki, o, kütlənin hökmündən yüksəkdə dururdu. O, deyirdi: «Mən ölümlə qovuşana qədər, istəyirəm poeziyanın işığında durulam. Mən o dünyaya təmiz getmək istəyirəm». Görün poeziyanı nə qədər ilahiləşdirirdi. Poeziyaya müqəddəs bir aləm kimi baxırdı.

Mən öz gəncliyimdə Səməd Vurğunun burada da dinləmişəm, Moskvada da. Səməd Vurğuna tək-cəzərbaycanlılar deyil, ruslar

da pərəstiş edirdilər. Çünki o, poeziyaya müqəddəs bir sənət kimi baxırdı, həm də özü müqəddəs varlıq idi. Şəxsiyyəti və poeziyası bir-birini tamamlayırdı. İndi söhbət ondan gedir ki, poeziya var, şəxsiyyət yoxdur. Bu, faciədir.

Mübahisəli fikirlər meydana çıxır

Professor Cəlil Nağıyev
(*Asiya Universitetinin rektoru, filologiya elmləri doktoru*):

- Bizim təhsil aldığımız zamanlarda elə gün olmazdı ki, gənclər ziyalılarla, sənət adamları ilə fikirlərini paylaşmağa, müəyyən problemləri həll etməyə çalışmasınlar. Bu gün keçirilən məclis də həm gənclərimiz, həm də ziyalılarımız üçün faydalı ola bilər. Bu işə görə mən Camal müəllimə də, Hamlet müəllimə də təşəkkür edirəm.

Ədəbiyyatı sevən və bütün ömrünü ədəbiyyata həsr edən bir şəxs kimi deyə bilərəm ki, burada mənə məşğul olduğum bir sıra məsələlərə də toxunuldu. Mən onlardan danışmaq fikrində deyiləm. Hər halda gələcəkdə bu mövzulara qayıdacağım.

Prometeylə bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. Qədim Yunanıstanda bəziləri Prometeyi azadlıq çarçısı adlandırır, azadlığın simvolu hesab edirlər. Lakin başqa mövqedə olanlar onu satqın, oğru adlandırır, onun çarmıxa çəkilməsinə, qayalara mıxlanmasına haqq qazandırır və deyirlər ki, o oğrudur, oğrunu isə bağışlamaq olmaz. Əgər onu bağışlasaq, onda oğurluğa bəraət qazandırmış olarıq. Cinayət cinayətdir və cəza da olmalıdır.

Bu cür mübahisəli məsələlər var. Bu, həm də düşündürücü məsələlərdir. Gələcəkdə bu məsələlərin müzakirəsi maraqlı olardı.

Sənətin əxlaqi funksiyası ideala yaxınlaşır

Ağalar Məmmədov (*Xəzər Universitetinin müəllimi*):

- Sənətin əxlaqi funksiyası ideala yaxınlaşır. Platondan, Aristoteldən başlayır və sonralar orta əsrlərdə bunu davam etdirdilər. Sənətin, şeirin əxlaqi funksiyası insanlara əxlaqi ideallar göstərmək, insanları yenidən əxlaqi saflığa aparmaqdır. «Poeziya» («poizey») yaratmaq, sintetik yaratmaq, analitik yaratmaqdır. Şeir daha sintetik formada insanlara çatdırılmalıdır. Bu, əxlaqi daha yaxşı dərk etmək üçün gözəl metoddur. Sənətin əxlaqi funksiyaları bu sintetik əxlaqi formada çatdırılma ilə qoşalaşdı. Ancaq bu, XIX əsrin əvvəllərinə Hegelə qədər davam elədi. Hegel sənətə çox fərqli bir funksiya qazandırdı. Bu da sənətin, o cümlədən şeirin idraki funksiyası idi. O, deyirdi ki, insan ilk dəfə sənət vasitəsi ilə Allahı dərk elədi.

Hegelə görə incəsənət insanın idraki funksiyasını yerinə yetirir. Sənət heç də əxlaqi ideala çağırmaz, bizim idrakımıza təsir edir. Hegel deyir, şeir təsvir kimi sona çatdı, yəni sənət tamam ayrı formaya keçdi. Artıq idrak axını tamam dəyişdi, Hayzeger və Şopenhauzenlə üçüncü mərhələ gəldi. Hayzeger də Şopenhauzeni dərk edənədək sənət üçüncü bir funksiya qazandı. Bu, qərb fəlsəfəsi tarixində üçüncü funksiya idi.

Hayzeger deyir ki, sənət bizə nə isə göstərməlidir. Belə bir məşhur söz var: «Rəssamlar Londonun üstündə buludları çəkənə qədər heç kim bilmirdi ki, London buludlu şəhərdir. İlk dəfə onlar bizə göstərdilər».

Azərbaycanda Cahandar ağalar bəlkə də həmişə olub. Amma onu bizə ilk dəfə İsmayıl Şıxlı göstərdi. Ancaq bu da yenə də əxlaqi ideal deyil. Sadəcə olaraq bu bir kəşfdir. Burada da yenə sənət əxlaqa xidmət etməlidir. Ancaq bu qərblilər üçün bir az arxaik səslənir. Onlarda əxlaqa çağırış yoxdur. Məsələn, «beyin köçü» deyirik, amma «şair köçü» yoxdur, şair gərək dildən köçə. Azərbaycan şairi Avropaya köçsə, hansı dildə yazacaq? Özü köçsə də dilindən köçə bilməyəcək. İnsanı dilindən ayırmaq olmaz.

«Mütləq həqiqət»in axtarışında

Baba Bayramlı (*Xəzər Universitəsi Siyasi elm və beynəlxalq münasibətlər departamentinin müdiri*):

- Poeziya ilə fəlsəfənin vəhdətinə dair bəzi fikirlərimi

bölüşmək istəyirəm. Bu vəhdətin əsasında dayanan bir məsələ olub, o da «mütləq həqiqəti» n axtarışdır. Bəs, əslində insan nədən ibarətdir? İnsanın ağılı- idrakı var. İnsan özünü dərk etdikcə anlayır ki, onun ağılından kənar da nəşə var. Fəlsəfə sahə axtarır, üslub axtarır və bu üslub poeziya ilə necə vəhdət tapır? Adi həyatdan bəhs edən əsərlər var. Götürək Şekspirin əsərlərini, Göethenin «Faust»unu. Göethe bu əsərin üzərində 60 il işlədi. Niyə? O, «mütləq həqiqəti» axtarıb tapmaq istəyirdi. Ən ümumi olanı axtardılar, amma tapa bilmədilər.

Eyni hal Azərbaycan poeziyasında da oldu. Hüseyin Cavid «İblis»i həmin o məqsədlə yazdı, «mütləq həqiqət»in axtarışına çıxdı, amma məsələnin həllini son ana qədər tapmayaraq, yarımçıq qoydu. Burada Camal müəllim S.Vurğunun «İnsan» pyesində filosof Şahbazdan danışdı. Səməd Vurğun burada ən ümumi olan sualın cavabını axtarıb. Sonradan Səməd Vurğun özü də hiss etdi ki, bu sonu olmayan bir cəhddir.

Poeziya ilə fəlsəfənin vəhdəti, mənə elə gəlir ki, dünyanın özü kimi əbədidir və bu davam edəcək.

Bu məsələni nəsillər həll etməlidir

Professor Camal Mustafayev:

- Baba müəllim, Səməd Vurğun Şahbaz surətini yaratdığına görə fəxr edirdi.

«İblis»də Arif filosof surəti olduğu kimi, «İnsan»da əsas hadisələr Şahbazın ətrafında cərəyan edir. Doğrudan da bütün

bəşər tarixində ilk dəfə müraciət edərək soruşur ki: «Qalib gələcəkmi cahanda kamal?!»

Bu məsələni, əlbəttə, bir Səməd Vurğun həll edə bilməzdi. Bu məsələni nəsillər həll etməlidir. O, gələcəyə müraciət edir. Siz deyirsiniz ki, «Hüseyn Cavid həll edə bilmədi», «Səməd Vurğun həll edə bilmədi». Həqiqət tapılsa, o, həqiqət olmaz ki! Səməd Vurğun insanları həqiqət axtarışına çağırır. Səməd Vurğun M.C.Bağirova məkbubunda yazırdı ki, kommunistlərin gələcəyinə inanmır. Buna görə onun başı ağrıdı, ömrünü də tez başa vurdu. S.Vurğun «İnsan» pyesi ilə fəxr eləyirdi.

Professor Hamlet İsaخانlı:

- Camal müəllim, Səməd Vurğun şübhəsiz böyük şairdir. Amma onun müasirləri və ondan sonra gələn ədəbiyyatçılar əsərləri bir-bir müzakirə edir, bəyənilir, tərifləyir, tənqid edirdilər. Söhbət ondan gedir ki, ən böyük şairlərin də şah əsərləri olur, yaxşı və bir az zəif əsərləri olur. Əsərlər bir-birindən fərqlənir. Səməd Vurğun «Vaqif» dramını elə möhtəşəm, elə qüdrətli yaratdı ki, sonra özü də onun arxasından çata bilmədi. Şübhəsiz ki, o biri dram əsərləri «Vaqif»dən geri qaldı.

Firəngiz Nəsirova (*Xəzər Universitəsi İngilis dili departamentinin müəllimi*):

- Mənim tərcümə ilə əlaqəm var, tərcümələr eləmişəm. Ağalar müəllim dedi ki, Qərbdə

əxlaqı qəbul etmirlər. Amma mən görürəm ki, onlar əxlaqı çox gözəl qəbul edirlər. Camal müəllim demişkən, həyə və həqiqət onların da əsərlərində var. Məsələn, ingilis şairi Rudyard Kiplinqin bu misralarına diqqət yetirin:

*Əgər sən başını dik tuta bilsən,
Özünə inamı yaşada bilsən,
Sənə sübhərlərlə*

baxsa da hamı,

Bil, yoxdur onların

sənə inamı.

*Bacar gözləməyi, yorulma bir
an,*

Qoy yalan desinlər,

sən demə yalan.

Kimsəni əfv edib,

susmağı bacar,

Lovğa, təkəbbürlü olmağa

nə var?!

Məgər bu həyə deyil, məgər bu əxlaqın tərbiyəsi deyilmi?!

Poeziya insanda saf duyğular oyadır

Zöhrə Əliyeva (ədəbiyyatçı):

Bu, çox xoşniyyətli, xoşməramlı bir məclisdir. Mən elə düşünürəm ki, insanda bədii zövq formalaşmasa o, həyatın gözəlliyini dərinlən duya bilməz. Yəni bunlar bir vəhdət təşkil etməlidir ki, insan həyatın gözəlliklərini dərinlən duya bilsin. Onda insan əsl insan ola bilər. Bu da ondan irəli gəlir ki, şeiri, poeziyanı duyasan. Mən bir məqamı açıqlamaq istəyirəm. Ədəbiyyatçı olmağım a baxmayaraq on il idi ki, işimlə bağlı poeziyadan uzaqlaşmışdım. Hiss edirdim ki, məndə nə isə çatmır. Təsadüfən televiziya vasitəsi ilə Hamlet müəllimin şeirlərini dinləməyim isə mənə

yenidən poeziyaya çəkdi. O şeirlər ki, duyğu, həyəcan yaradır, demək o əsl şeirdir. Televiziya eşitdiyim bu şeirlərlə bir oxucu kimi mən öz dünyamı tapdımsa, demək minlərlə mənim kimisi var.

Bu duyğuların insanlara aşılınması insanların həyat gözəlliklərini duymasına gətirib çıxarır. İnsanda saf hissləri, yaxşılıq və mərhəmət hissini gücləndirir.

Vidadi Babanlı (yazıçı):

- Bu, çox gözəl məclisdir. Biz bu cür məclislər üçün çox darıxmışıq. Burada müxtəlif fikirlər səsləndi: müsbət və mənfi fikirlər, doğru və yalan fikirlər. O ki qaldı bu günkü mövzuya... Mən ən çox tərcümə barədə danışmaq istərdim.

Dünya ədəbiyyatı tərcümə olunub, zəhmət çəkilib. Lakin o tərcümləri oxumaq mümkün deyil. Şeirdə vəziyyət lap pisdır.

Bizim tələbələr xarici dilləri öyrənirlər və mən ümid edirəm ki, onlar həmin əsərləri orijinaldan tərcümə edəcəklər. Çox gözəl bir nəsil yetişir.

İndi ədəbi tənqid çox zəifdir

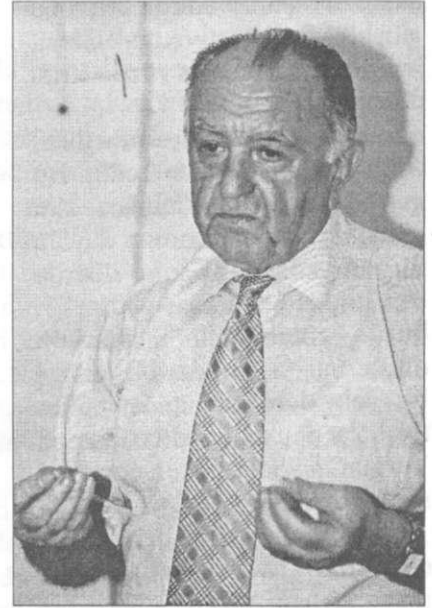
**Əmin Əfəniyev (Azərbaycan
MEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun əməkdaşı):**

- Mənim təkifim ondan ibarətdir ki, "Elm və sənət məclisi"nin mövzularını bir az məhdudlaşdırmaq. "Poeziya və fəlsəfə". Hər ikisi böyük bir

qalaktikadır. Bunların problemini bir-iki saata həll etmək heç kəsin imkanı daxilində deyil. Bu məsələləri bir az yığcamlaşdırmaq lazımdır.

Mənim ikinci təklifim isə məclisin forması ilə bağlıdır. Gəlin, müəllimlər, mütəxəssislər üçün ayrı, tələbələr üçün isə ayrı məclislər keçirək.

Vidadi müəllimin dediyi tərcümə problemi isə hamımızın

ürəyini ağrıdan məsələdir. Prezident əmr verdi ki, kitab qıtlığını aradan qaldırmaq üçün klassiklərimizin əsərlərini yenidən çap edək. Necə çap olundu? 1920-30-cu illərdə kim necə tərcümə edib əl dəymədən, redaktə olunmadan, o dövrün ab-havası ilə bəzənmiş əsərlər kimi çıxıb. Axı bu gün bizim təcrübəli müəllimlərimiz, tərcüməçilərimiz var. Qaçqaçaqla bir ildə iki ilin kitabını çap etdilər. Heç kim onu oxumur, oxuyan da başa düşmür. Çünki orada redaktə işi yoxdur, korrektə işi getməyib. O vaxt necə çap olunubsa, yenidən maşına verib çap ediblər. Gəlin başda siz

olmaqla ziyalılar, məclisdəki yoldaşlar bu məsələyə öz münasibətimizi bildirək. Bu haqda bir dənə də olsun məqalə çap olunmayıb.

Mən burada tələbələrini görürəm, yadıma öz universitet illərim düşür. Buradakilərin bəziləri şahiddirlər ki, biz yüzlərlə disputlarda iştirak etmişik. O disputlarda Məmməd Arif, Həmid Araslı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn və başqaları iştirak edirdi. Niyə bu gün belə disputlar yoxdur? Gəlin, heç olmazsa, onların yüzdə birini eləməyə çalışsaq.

İndi şeirdən, sənətdən, ədəbiyyatdan söhbət gedir. Bu gün çap olunan kitabları kim oxuyur? Çox az oxunur. Ancaq mənim yadımdadır ki, o dövrdə çap olunan kitabları, əsərləri bütün tələbələrlə oxuyub disputunu təşkil edirdik. Gözəl bir şeir dərc olunanda bütün tələbələr onu oxuyardılar. Səməd Vurğunun "Şair, nə tez qocaldın sən?" şeiri kimi.

İndi mahını kimi belə sözlər oxuyurlar: "Mən səni görmək istəsəm, hara gəlim?" Niyə biz bunları təhlil və tənqid etmirik?

O vaxtlar M.Ə.Sabir adına kitabxanada, Respublika Dövlət Kitabxanasında dərnəklər var idi. Hər yeni şeiri, nəsrini təhlil edirdik. İndi nəşr olunan əsəri tək-cə müəllif bilir. Redaktorun adını çox vaxt yalandan yazırlar. Mən bu işə yaxınam. Redaktora deyəndə ki, bu nə cümlədir yazıb, and içir ki, xəbəri yoxdur.

Bu problemlər hamımızın dərdir. Ona görə gəlin, onlara ciddi yanaşsaq, bu məclisləri vaxtaşırı edək. Ayda bir dəfə, iki ayda bir dəfə olsun, ancaq aktual məsələləri müzakirə edək.

Gənclər klassiklərimizi lazımınca tanıyırlar

Səhər Hüseynzadə (Hüseyn Arifin ev-muzeyinin direktoru):

- **S o n z a m a n l a r** mənəviyyatımıza bu qədər yad ünsürlər gəlib. Belə bir vaxtda bu məclisin qığılcımı bizi sevindirir. Ona görə mən böyük məmnuniyyətlə belə bir tədbirdə iştirak etdim. Sizə də öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu yaxınlarda bir məktəbdə Osman Sarıvəllinin 100 illiyi qeyd olunurdu. Məktəbin ədəbiyyat müəlliməsinin dəvəti ilə mən də həmin məclisdə iştirak etdim. Amma mən məktəbdə Osman Sarıvəllinin 100 illiyini keçirəcəyimizi deyəndə, 10-11-ci sinif şagirdləri soruşdular ki, Osman Sarıvəlli kimdir? Mən bunu nəyə görə xatırladıram. Bu auditoriya gözəl auditoriyadır, amma buradakıların əksəriyyəti orta yaşlılardır. Mənə elə gəlir ki, biz bu söhbətləri gənclərlə etməliyik. Çünki bu gün Osman Sarıvəllini tanımayanlar sabah Hüseyn Arifi tanımayacaqlar. Hüseyn Arif yazırdı:

Məndən təzə şeir xəbər alan dost,

Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?!

Burada deyildi ki, şeirlər oxunmur. Ona görə oxunmur ki, şeirlərdə məntiq yoxdur. Məntiq, təfəkkür, fəlsəfə olmayan şeirlər heç zaman oxunmayacaq və tərcümə olunmayacaq. Mənim atam az tərcümə edirdi. O, ən çox Lermontovun şeirlərini tərcümə edirdi. Yaxşı yadımdadır, tərcümə zamanı yazdığını dəfələrlə cırıb atırdı. Onun bir şeirini 35 variantda tərcümə etmişdi. Bir gün isə dedi ki, Moskvaya gedib bu şeirin yaranma tarixçəsini öyrənmək istəyirəm. Getdi, aradı, axtardı və nəticədə gözəl bir tərcümə alındı.

Mən bu məclisin forması barədə təklifimi bildirmək istəyirəm. Yaxşı olar ki, məruzələr uzun olmasın, daha çox diskussiya aparılsın, hər kəs öz fikirlərini bildirsin.. Təşəkkür edirəm!

Məclisin sonunda professor Hamlet İ saxanlı tədbirin yüksək səviyyədə baş tutduğuna görə bir daha bütün çıxışçılara və iştirakçılara öz minnətdarlığını bildirdi, gələcək məşğələlərin mövzusu haqqında əlavə məlumat veriləcəyini söylədi.

Materialı hazırladılar:

**Knyaz ASLAN,
Musa NƏBİOĞLU,
Cabir MƏMMƏDLİ**